

## **İslâm ve Çevre – İnsan ve Çevre**

**Süleyman Yapıcı**

Araştırmacı – Yazar

### **Özet**

Bilindiği gibi insan çevresiyle var olmuş, bu çevre içerisinde hayatını sürdürmüş ve gelecekte de sürdürmeye devam edecektir. İnsan hayat faaliyetini sürdürmek için çevresinde bulunan tabii ya da bundan faydalanarak oluşturduğu yapay kaynak ve malzemeyi kullanmaktadır. Bunu yaparken de çevresindeki tabiatı düşüncesizce kullanmış, sömürmüş, tahrip etmiş ve kirletmiştir. Yeryüzünde artan insan nüfusuna paralel olarak tabiattaki tahribat da o oranda derinleşmiştir. Özellikle Batı’da XIX. yüzyılda gelişen sanayi devrimiyle birlikte ortaya çıkan tabiattaki kirlenme ve tahribat çevre sorunlarını da gündeme getirmiştir. Çevre sorunları karşısında belirlenen tutum ve davranışlar farklı yaklaşımları da beraberinde getirmiştir. Bu kimi zaman özünde ideolojik tutumları barındıran marjinal grupların bir uğraşısı halinde tezahür ederken kimi zamanda dini ve felsefî referanslardan gücünü alan duyarlılıklar olarak kendini ifade etmektedir. Biz bu tebliğimizde İslâm inanç ve kültürünün çevreye bakışını incelemekteyiz.

## Giriş

Asrımızdaki hızlı endüstrileşme, nüfus artışı ve çarpık şehirleşme ile beraber bir takım çevre sorunları da ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bugün dünyanın birçok yerleşim merkezi, bu sorunlardan bir veya birkaçı ile karşı karşıyadır. Çevre tahribatı etrafında oluşan terminoloji, eğitilmiş çevrelerden sade vatandaşlara kadar hemen herkesin zihin dünyasında geniş bir yer tutmaktadır. Her gün medyada, gezegenimiz için hayati önemi haiz kutuplardaki buzulların erimesinden yağmur ormanları olarak bilinen Amazon ormanlarının tahribatına kadar çevreyle ilgili pek çok haber ve değerlendirme yer almaktadır. Bunun yanı sıra, bugün çevre sorunlarıyla ilgili olarak küresel boyutta bir duyarlılığın oluştuğu da bir gerçektir.

Batı'da çevre sorunlarının insanoğlunun gündemine gelmesi XIX. yüzyılın ortalarına kadar gitmektedir. Sanayi devrimi bir yandan insanlık için hayati bir önem arz ederken diğer yandan da yerküreyi yaşanmaz bir felaketle karşı karşıya bırakmış bulunmaktadır. Öyle ki, çevremizi oluşturan ve yeryüzünün en değerli varlıkları olan su, hava ve toprak arasında var olan ilişki ve hassas denge her geçen gün biraz daha bozulmaktadır. Çünkü bunlardan birinin kirlenip tahrip olması, diğerlerine de sirayet etmekte böylece zincirleme bir seyirle tüm çevrenin kirlenmesi söz konusu olmaktadır. Nitekim atmosfere atılan bir gaz, önce havayı kirletmekte ve bu kirlilik su tarafından emilmekte ve sudan toprağa bırakılmaktadır. Böylece devrini tamamlayarak tüm çevrede etkili olmaktadır.

Gezegenimizi böylesine tehdit eden bu felaket karşısında başta ABD olmak üzere bilim ve teknoloji alanında ileri ülkeler bazı palyatif tedbirler almaktadırlar. Buna paralel olarak bazı sosyal gruplar da çevre tahribatı karşısında duyarlı tepkiler ortaya koymaktadırlar. Ancak bütün bu tedbir ve tepkiler, tahribattan sonra ortaya konan bir mahiyet arz etmektedir. Bunun kaynağında modernitenin insanoğlunu sevk ettiği ölçsüz tüketim kültürü bulunmaktadır. Çünkü pozitivist yaklaşımdan beslenen modern hayat telakkisi insanlığı yeryüzü cenneti peşinde koşturmaktadır.

Biz bu tebliğimizde, tabiatın kaynaklarını doymak bilmez bir iştihayla sonuna kadar tüketip dengelerini tahrip eden Batılı anlayışların aksine, tabiatı şefkatli bir anne kucağı gibi görüp insanlığın onun bağrında uyumlu bir şekilde yaşamasını öngören İslâmî telakkileri inceleyeceğiz.

## 1. İslâm ve Çevre

### 1.1. Kur'an ve Kâinat

Kur'an'ın kâinatla ilgili yaptığı ilk tespit, onun yoktan yaratıldığı gerçeğidir. Ancak bu yaratılış rasgele, tesadüfen ve kaotik olmayıp aksine Yaraticının ilmi, iradesi ve kudretinin bir sonucu olarak tam bir düzen, ahenk ve mükemmellikte gerçekleşmiştir.

Kur'an'ın ortaya koyduğu çevre anlayışının temeli, insan dâhil bütün mahlûkatın (canlı-cansız) Allah tarafından yaratıldığı esasına dayanır. Bu anlayışta insan ve tabiat birbirinin karşısında konumlanmayıp aynı Yaraticı tarafından yaratılmış “*topluluklar (ümme)tir*.”<sup>1</sup> İslâm'a göre, insanla tabiat arasındaki farklılık bir derece farklılığı olup insanın, tabiata ait bütün unsurlara dilediğince hükmetme değil, onlardan ölçülü biçimde yararlanma tavsiye edilmektedir. Allah'ın “*her şeyi bir ölçüye göre yarattığı*”<sup>2</sup> göz önüne alınırsa, bu ölçüye dikkat etme ve onu bozmama görevinin insana düştüğü görülmektedir. Çünkü tabiat insana ait olmayıp Allah'ın mülküdür. Tabiat nizamı onda (belli kurallar dâhilinde) istediği değişiklikleri yapabilen insanın emrindedir. İnsanın tabiattan yararlanmasında ve onu kullanmasında ahlaki davranma zorunluluğu vardır. İslâm, insandan, tabii bilimleri ve tabiatın genel düzen ve güzelliğini oluşturan kanunları araştırmasını ve onları anlamasını ister.

### 1.2. Emanet ve Halifelik

Tüm bunlardan dolayı, göklere, yere ve dağlara teklif edilen, fakat onların yüklenmekten çekindikleri ve korktukları “*emanet*”<sup>3</sup> insana yüklenmiştir ki bu da “*halifelik*”<sup>4</sup> görevidir. Bu açıdan bakılınca, İslâmî dünya görüşünün, Allah'ın yarattığı ve kendi varlığının âyetleri olarak bildirdiği ekolojik dengeleri, tabiattaki nizam, intizam ve düzeni bozan ve yok eden bir halifelik anlayışını onaylamadığı görülmektedir. Zira halife demek, vekil demektir. Bunun anlamı ise, insanın Allah'ın yeryüzünden sorumlu tuttuğu, yeryüzünün sorumluluk ve korunmasını ona bıraktığı tek varlıktır. Bu vekil, bu âlemi belli bir düzen, denge ve ahenkle yaratan Zat'ın emanetine ihanet edemez. Bu düzeni ve ahengi bozduğu ve tahrip ettiği anda artık o kötü bir vekil olarak anılacaktır.

Dünyadaki kaynakların sınırlı olduğunun her gün daha iyi anlaşıldığı; sürdürülebilir kalkınma ve ekonomi modellerinin tartışıldığı bir ortamda, Kur'an'ın her şeyi “*Allah'ın*

---

<sup>1</sup> En'am Suresi, Âyet:38.

<sup>2</sup> Furkan Suresi, Âyet:2; Ra'd Suresi, Âyet:8; Kamer Suresi, Âyet:49.

<sup>3</sup> Azhab Suresi, Âyet:72.

<sup>4</sup> Bakara Suresi, Âyet:30; Neml Suresi, Âyet:62; Fatıd Suresi, Âyet:39; En'am Suresi, Âyet:165.

*bizlere bir nimeti ve lütfu olarak”<sup>5</sup> sunan anlayışını daha iyi vurgulamak gerektiği açıktır. İslâm irfanında, âlemleri yoktan var eden Yaratıcı, eşsiz bir tasarımla kâinatı yarattıktan sonra, imarını ve kullanımını şuur sahibi kulları ve halifesi olan insanlara emanet etmiştir. Zirâ bu anlayışa göre, dünya, insanoğlunun hem beşiği, hem dölüğü hem de mabedidir.*

### **1.3. Nimetlerden Yararlanma ve Şükür**

İslâm’ın tabiatın düzeni ve çevreye dair görüşü, bu inanç sisteminin iki temel kaynağı olan Kur'an ve sünnette yer almaktadır. Bilindiği gibi İslâm’ın kutsal kitabı, kâinat ve insanı bütüncül bir sistem içinde kabul eder. Dolayısıyla Kur'an’ın bazı âyetleri, insanlara olduğu kadar tabiatın varlıklarına da hitap eder. Çoğu kez kutsal metinlerde Allah, bitkiler, hayvanlar, güneş ve yıldızları varlığı ve birliği için şahit tutmaktadır. Ayrıca kâinatta yer alan pek çok unsuru da insanlığın hizmet ve istifadesine sunmuştur.

Kur'an’ın öngördüğü eğitilmiş insan, Batılı telakkilerin rağmen tabiatı, üstesinden gelinip haddi bildirilen bir düşman olarak değil, aksine onunla uyumlu hareket edip sunduğu nimetlerinden yararlanmayı hedeflemelidir. İnsanın, tabiatın sunduğu nimetlerden istifade etmesi ve bunun karşılığında ibret alıp şükretmesiyle ilgili bazı âyetler şöyledir:

*“Allah öyle bir Allah'tır ki; gökleri ve yeri yarattı, gökten su indirdi, onunla size rızık olarak çeşitli meyveler çıkardı; emri gereğince denizde yüzüp gitmeleri için gemileri emrinize verdi, ırmakları da emrinize verdi.”<sup>6</sup>*

*“Geceyi, gündüzü, güneşi ve ayı sizin hizmetinize O verdi. Bütün yıldızlar da O'nun emrine boyun eğmişlerdir. Şüphesiz ki bunda aklını kullanan bir toplum için ibretler vardır.*

*Yeryüzünde sizin için yarattığı değişik renklerdeki şeyleri de sizin hizmetinize sunmuştur. Elbette bunda öğüt alan kimseler için bir ibret vardır.*

*Yine denizden taze et (balık) yiyesiniz ve ondan takındığınız süs eşyasını çıkarasınız diye, denizi emrinize veren Allah'tır. Gemilerin denizde suyu yarararak gittiklerini görüyorsunuz. Lütfundan rızık aramanız ve şükretmeniz için Allah böyle yapmıştır.”<sup>7</sup>*

*“Görmedin mi ki, Allah bütün yerdekileri ve emriyle denizlerde akıp giden gemileri hep sizin buyruğunuz altına verdi. Göğü de izni olmaksızın yere düşmekten o (koruyup havada) tutuyor. Şüphesiz Allah insanlara çok şefkatlidir, çok merhametlidir.”<sup>8</sup>*

---

<sup>5</sup> Nahl Suresi, Âyet: 18; Hucurat Suresi, Âyet: 8; Casiye Suresi, Âyet: 13.

<sup>6</sup> İbrahim Suresi, Âyet: 32.

<sup>7</sup> Nahl Suresi, Âyet: 12-14.

<sup>8</sup> Hac Suresi, Âyet: 65.

*“O, göklerde ve yerde bulunan her şeyi kendinden bir lütuf olarak sizin hizmetinize vermiştir. Şüphesiz bunda düşünen topluluklar için ibret ve deliller vardır.”*<sup>9</sup>

Görülmektedir ki, bu âyetler, Allah'ın insana verdiği değerin açık bir göstergesidir.

#### **1.4. Ölçü ve Dengeyi Koruma**

Kur'an-ı Kerim yeryüzü ve gökyüzündeki canlı cansız bütün varlıkların belli bir ölçü ve dengeye göre yaratıldığını şu âyetle ifade etmektedir:

*“Yeryüzünü düzgün bir şekilde yarattık ve oraya sabit dağlar yerleştirdik. Orada hikmetle ölçülmüş her şeyden bitkiler bitirdik. Orada hem sizin için, hem de sizin rızıklarınızı veremediği- niz kimseler için geçim yollarını yarattık...”*<sup>10</sup>

Kur'an ayrıca, insanın tabiatı faydalanma esnasında bu ölçü ve dengeyi bozmaması gerektiğine de dikkat çekmektedir

*“(Allah) yeri mahlûkat için (aşağıya) koydu.*

*Orada meyveler ve salkımlı hurma ağaçları vardır.*

*Yapraklı taneler ve hoş kokulu bitkiler vardır.”*<sup>11</sup>

#### **1.5. el-Muhit**

Kur'an, tabiatı, Allah'ı hem keşfeden hem de gizleyen nihai bir tecelli olarak tasvir eder. Daha derin bir manâda, İslâmî bakış açısına göre, bizzat Allah insanları ihata eden ve kuşatan nihai (muhit) çevredir, diye iddia edilebilir. Kur'an'da şu âyette olduğu gibi, Allah'a her şeyi kuşatıcı (Muhit) denilmesi son derece anlamlıdır:

*“Göklerde ve yerde ne varsa Allah'a aittir. Ve Allah (ın ilmi ve kudreti çepeçevre) her şeyi kuşatan (muhit)dır.”*<sup>12</sup>

Yukarıdaki âyetten de anlaşıldığı üzere, “*muhit*” kelimesi, çevre manasına gelmektedir. Gerçekten de, insan ilahi “*Muhit*”e gark olmuştur. Ancak nefsin günah işlemesinin altında yatan ve zikirle üstesinden gelinebilecek olan gaflet ve dalgınlık yüzünden bunun idrakinde olmamaktadır. Allah'ı zikir etmek, O'nu her yerde görmek ve “*el-Muhit*” olarak O'nun hakikatini hissetmek demektir. Gerçekten de, çevre krizine, insanın kendisini kuşatan ve hayatını idame ettiren hakiki “*çevre*” olarak Allah'ı görmeyi reddetmesinin sebep olduğu

---

<sup>9</sup> Casiye Suresi, Âyet: 13.

<sup>10</sup> Hicr Suresi, Âyet: 16-20.

<sup>11</sup> Rahman Suresi, Âyet: 10-12.

<sup>12</sup> Nisa Suresi, Âyet: 126.

söylenabilir. Dolayısıyla modern zamanlarda çevrenin insan eliyle tahrip edilmesi, çağdaş insanın ilâhi çevreden kopmuş olmasının bir neticesidir. Kur'an'da tasvir edilmiş ve Hz. Peygamber'in hadis ve sünnetleriyle de teyit edilmiş olan bu tabiat anlayışının bir sonucudur ki, İslâm'ın öngördüğü insan, dünyaya dolayısıyla çevreye, cennet nimetlerinin buradaki bir tecellisi, yansıması olduğu için daima büyük bir sevgi besler.<sup>13</sup>

### 1.6. Tabiatı Koruma ve Kollama

Kur'an'ın çevreyle ilgili dikkatimizi çektiği ilk nokta şudur. “*Rahmân ve Rahîm olan Allah'ın adıyla. Hamd (övme ve övülme), âlemlerin Rabbi Allah'a mahsustur.*”<sup>14</sup> Bu nedenle çevreyi geniş bir perspektiften anlamak ve ele almak zorundayız. Tüm çevrelerin yaratıcısının ve sahibinin aynı zamanda insanın da yaratıcısı olduğu unutmamalıdır. Bu telakkiye göre, insanlar dünyanın başlangıcından kıyamete kadar tabiatı ihtiyacı olan unsurlardan istifade edecektir. Ancak tabiatındaki unsurlardan bir kısmı mamul durumda olduğu için kullanıma elverişli durumdadır. Bununla beraber insanlığın ihtiyacını karşılayacak bir kısım unsur ise ham madde durumundadır. İşte bunların mamul hale getirilmesi için uygulanacak işleme sürecinde tabiatın kollanması gerekmektedir. Çünkü bu sürecin denge içinde götürülmemesi, tabiatın tahribini beraberinde getirecektir. Bu bakımdan tüketimle üretim arasındaki dengeyi gözetmek gerekmektedir. Bu dengeye riayet edilmediği takdirde insanın zarar göreceğini kutsal metin şöyle ifade etmektedir:

“*Başınıza (her) ne musibet geldi ise, kendi ellerinizin kazancı (olan günahlar sebebi) iledir*”<sup>15</sup>,

“*İnsanların kendi elleriyle yapıp ettiklerinin bir sonucu olarak yeryüzünde bozulma başladı. Belki dönerler diye Allah (C.C.) yaptıklarının bazı kötü sonuçlarını onlara tattıracaktır*”<sup>16</sup>

---

<sup>13</sup> Âyetlerin işaret ettiği bu tabiat telakkisi, Batı felsefelerinin yücelttiği tabiatçılıkla karıştırılmamalıdır. Kur'an'ın tarifi doğrultusunda tabii çevreye duyulan iştiaak ve hassasiyet Allah'ın yaratmasında zuhur eden hikmetin elde edebilmesinde bir vasıta olarak kabul edilmelidir. Nitekim bu husus Kur'an'da şu âyetle teyit edilmektedir:

“*Bununla beraber, doğu da Allah'ın, batı da Allah'ındır. Artık nereye dönerseniz dönün, orası Allah'a çıkar. Şüphe yok ki, Allah (ın rahmeti) geniştir, O, her şeyi bilendir.*” Bakara Suresi, Âyet: 115.

<sup>14</sup> Fatiha Suresi, Âyet: 1-3.

<sup>15</sup> Şuarâ Suresi, Âyet: 30.

<sup>16</sup> Rum Suresi, Âyet: 41.

## 2. İnsan ve Çevre

### 2.1. Denge (Ölçü) ve İsrâf

Daha önce de belirtildiği gibi İslâm'ın kutsal metinlerinde kâinatın Allah tarafından yaratıldığı ifade edilmektedir. Bu ilahi buyruğa göre gökleri güneş, ay ve yıldızlarla; yeryüzünü çiçekler, ağaçlar, bağlar, bahçeler ve çeşitli hayvan türleriyle süsleyen Allah'tır. Yeryüzünde suları akıtan, gökleri (direksiz) tutan, yağmurları yağdıran, gece ve gündüz arasındaki sınırı koruyan yine Allah'tır. Kâinat bütün zenginliği ve canlılığıyla Allah'ın, yani kâinatın yaratıcısının eseri ve sanatıdır. Bitkileri ve hayvanları çift olarak yaratan ve onların çoğalmasını sağlayan da yine Allah'tır. Allah daha sonra da insanoğlunu yaratmıştır.

Daha başlangıçta İslâm insanlara bütün varlıklara saygı duymayı, onların hayat hakkına ilişmemeyi öğretmektedir. Çünkü her Müslüman, *“Yedi kat gök, yeryüzü ve bunlarda bulunan varlıklar Allah'ı tesbih ederler. Onu övgüyle tesbih etmeyen hiçbir şey yoktur”*<sup>17</sup> inancını taşır.

Buradan hareketle Müslümanların çevreyi sorumsuzca tahrip edemeyeceği, tabiatı bilinçsizce kullanamayacağı nas'la sabit bir emirdir. Bu husus, çevre bilincinin oluşması açısından önemli bir noktadır. Bu bilinci alan bir kimsenin çevreyle ilişkisi de ona göre ölçülü olacaktır. En azından çevresindeki varlıkları kendisinin dost ve yardımcıları görecektir. Onlardan faydalanırken dengeyi bozmamaya dikkat edecektir. Zirâ Kur'an-ı Kerim israfı haram, savurganlığı şeytanın kardeşliği saymaktadır. Bu husustaki bazı âyetler şöyledir:

*“Ey Âdemoğulları! Her mescide gidişinizde güzel giysilerinizi giyin ve yiyin, için, fakat israf etmeyin, Çünkü Allah israf edenleri sevmez.”*<sup>18</sup>

*“Akrabaya, yoksula ve yolda kalmışa hakkını ver. Bununla beraber malını saçıp savurma.*

*Çünkü (malını) saçıp savuranlar, şeytanların kardeşleridir. Şeytan ise Rabbine karşı çok nankördür.*

*Elini boynuna asıp bağlama (cimri olma), hem de onu büsbütün açıp saçma (israf etme); aksi halde kınanmış olursun ve eli boş açıkta kalırsın.*

*Gerçekten senin Rabbin, kullarından dilediğinin rızkını genişletir ve dilediğini kısar. Şüphesiz ki Allah, kullarının durumlarından haberdardır, her şeyi görür.”*<sup>19</sup>

---

<sup>17</sup> İsrâ Suresi, Âyet: 44.

<sup>18</sup> A'raf Suresi, Âyet: 31.

<sup>19</sup> İsrâ Suresi, Âyet: 26-27, 29-30.

*“Size verdiğimiz rızıkların en temizlerinden yiye ve bunda taşkınlık etmeyin, sonra üzerinize gazabım iner. Kimin üzerine de gazabım inerse, muhakkak o mahvolur.”*<sup>20</sup>

Buna bağlı olarak Hz. Peygamber’in de Müslümanlara bir tavsiyesi bulunmaktadır: Akarsu dahi olsa abdest alırken israfa gidilmemelidir.<sup>21</sup>

## **2.2. el-Kuddus**

İnsanla çevre ilişkisini düzenleyen bir diğer husus da Müslüman bir insanın kendisinin Allah'ın isimlerine mahzar olduğuna, bu isimlerin kendisinde tecelli ettiğine inanmasıdır. Allah'ın isimlerinden birisi “*Kuddus*” ismidir. “*Kuddus*”, mukaddes, temiz, pak olan demektir. Bu ismin bir tecellisi olarak Yaratıcı yeryüzünde meydana gelen tabii kirlenmeleri kurmuş olduğu ekolojik sistemle sürekli olarak temizlemektedir. Her mevsim ölen binlerce hayvan leşleri, kurumuş bitki artıkları istihaleye (kimyevi bir değişime) tabi tutulmakta ve temizlenmektedir. Ayrıca rüzgârlar vasıtasıyla yeryüzü adeta süpürülmekte ve yağmurlarla yıkanmaktadır.

Bu noktada İslâm’ın öngördüğü insan, “*Kuddus*” isminin bir yansıması olarak kendisini ve çevresini temiz tutması gerektiği inancıyla hareket eder ve üzerine düşeni yapar. Ayrıca Müslümanın Allah'ın ahlakıyla ahlaklanması gerektiğini öğütleyen bir kutlu söz/bir kelam-ı kibar vardır. Bu konu bağlamında düşünülecek olursa, çevre bilincine sahip olma ve çevre kirliliğinin önüne geçmenin de Allah'ın ahlâkıyla ahlaklanma olarak değerlendirilmesi gerekir.

## **2.3. Dünyayı İmar**

Kur'an-ı Kerim Allah'ın yeryüzünü imar görevini insana yüklediğini beyan eder. Bir ayette “*Sizi yeryüzünde yaratıp, orayı imar etmenizi dileyen Allah'tır*”<sup>22</sup> buyrulmaktadır. Ayette geçen “*isti'mar*” kelimesine müfessirler tarafından iki anlam yüklenmiştir. Bunlardan birincisi, “*Allah sizi, yeryüzünü imar ediciler yaptı*”<sup>23</sup>, ikincisi de, “*Allah yeryüzünü sizin imar etmenizi istedi*”<sup>24</sup> şeklindedir.

Birinci tefsir şekli tekvînî emri; yani Allah'ın insanı dünyayı imar edecek şekilde yarattığını ifade ederken, ikincisi teklîfî emri; yani Allah'ın insandan dünyayı imar etmesini istediğini beyan eder. İslâm uleması yukarıda zikrettiğimiz âyete dayanarak, meskenlerin

---

<sup>20</sup> Taha Suresi, Âyet: 81.

<sup>21</sup> İbn Mace, İkame, 193.

<sup>22</sup> Hud Suresi, Âyet: 61.

<sup>23</sup> İbn-i Kesir, Tefsir, 2/450.

<sup>24</sup> İbn'l-Cevzi, Zadü'l-Mesir, 4/133.

yapılması, su kanallarının açılması, ağaçlandırma çalışmaları gibi imar işlerinin topluma farz olduğunu söylemişlerdir.<sup>25</sup> İnsan tabii veya dini bir görev olarak elbette ki yeryüzünü imar edecektir. Ama bunu, tabiatı tahrip etmeden yapmalıdır. Müslüman ahlakı bunu gerektirir.

---

<sup>25</sup> Ebu Hayyan, el-Bahru'l-Muhit, 6/175.

### 3. Hz. Peygamberin Uygulamalarında Çevre

#### 3.1. Yesrib'den Medine'ye

İslâm'ın çevreye verdiği önemi bizzat Hz. Peygamber'in uygulamalarında görmekteyiz. Hz. Peygamber, hicret ettiği Yesrib'in ismini Medine (aydın, medeni insanlar şehri) olarak değiştirmiş ve Medine'ye hicretle birlikte ilgilendiği ilk iki şey mescid ve konuttur. Hz. Peygamber, Medine'de imar faaliyetlerine katılarak yaşadıkları şehrin mamur hale gelmesi için çalışmıştır. “Şehirleriniz güzel, camileriniz sade olsun” ve “Yollarda ihtilafa düştüğünüzde onu 7 zira<sup>26</sup> inşa ediniz”<sup>27</sup> uygulama ve tavsiyeleriyle şehircilik anlayışında yeni bir dönem başlatmıştır.

#### 3.2. Haram Bölge (Milli Park)

Bugün bütün devletler tarafından uygulanan bir kısım yasaklarla korunan ve insanların istifadesine sunulan “*milli park*” uygulaması ilk defa Hz. İbrahim tarafından haram ilan edilen Mekke ve civarını içine alan belli bir bölge bu haramlılık ve yasaklılığını Hz. Peygamber devrine kadar muhafaza edilmiştir. Ağacını kesmek, otunu yolmak, kuş ve diğer yabani hayvanları avlamak yasaktır. Bu yasağa cahiliye Arapları da sıkı sıkıya uymuşlardır.

Hz. Peygamber, Mekke'nin yanında Medine ve Taif bölgelerini de “*haram*” alanı ilan ederek oralarda ağaç kesmeyi ve avlanmayı yasaklamıştır. Hz. Peygamber, bu yöndeki uygulamalarında Medine'nin her yönüne doğru 36 km.lik bir alanı koruluk (hima/haram) bölgesi ilan etmiştir.<sup>28</sup>

Hz. Peygamber, Hayber'den dönerken, Medîne'ye yaklaşınca, şehre işaret ederek, “*Ya Rabbi! Hz. İbrahim Mekke'yi, haram kıldığı gibi, ben de Medine'yi haram kıldım. Onun iki kayalığı arası haramdır, ağaçları kesilemez, hayvanları avlanamaz, otu yolunamaz, ağaçlarının yaprağı silkelenemez.*”<sup>29</sup>

Hz. Peygamber, bu yasağın ciddiyet ve önemini belirtmek için, onu ihlal edenlere karşı vicdani ve ameli olmak üzere gayet sert müeyyideler vazetmiştir. Vicdani müeyyideyi şu hadis ifade eder:

---

<sup>26</sup> Parmak uçlarından dirseğe kadar olan kısmın bu miktara denk düşen uzunluk biriminin adıdır. Zira; Uluslararası Birimler Sistemi kabulünden önce kullanılan uzunluk ölçülerindendir 75 cm ile 90 cm arasında değişen zira şekilleri vardır.

<sup>27</sup> İbn-i Mace, Ahkam: 16; Ahmed bin Hambel, Müsned, c.2, s. 466; Ahmed bin Hambel, Müsned, c5, s. 357; Buhari, Mezalim: 29; Ramuzu'ul Ehadis, 1/25, Hadis no: 14.

<sup>28</sup> Batı dünyası ancak kaç asır sonra Hz. Peygamber'in bu uygulamasında öngördüğü “*milli park*” uygulamasına geçebilmiştir.

<sup>29</sup> Buhari, Cihad: 71; Müslim, Hacc: 458, 464, 472; Ebu Davud, Menasik 96.

*“Medine, Air ve Sevr dağları arasında kalan kısımlarıyla haramdır. Orada kim yasak işlerse veya işleyeni himaye ederse, Allah'ın, Meleklerin ve bütün insanların laneti onun üzerine olsun. Allah, kıyamet gününde, onun ne tövbesini ne de fidyesini (farzlarını ve nafilelerini) kabul eder.”*<sup>30</sup>

Hız. Peygamberin Medine'nin haramiyetini fiilen korunması için de, yasağı işleyenlere karşı bazı pratik ve tatbiki tedbirler vazetmiş, suçlunun maddeten cezalandırılmasını emretmiştir. Elbiselerinin ve malzemelerinin müsadere edilmesini emretmiştir.<sup>31</sup>

Mekke ve Medine dışında Hız. Peygamber, Taiflilerin isteğı üzerine Taif ve civarındaki vadinin ağaclarının kesilmesini, hayvanlarının öldürölmesini yasaklamıştır.<sup>32</sup>

İslâm, inanlarına çevre temizliğıinin yanı sıra, iç ve dış temizlik yükümlölüğü de getirmiştir. İslâm, temiz olmayı ve temizliğı imanın şartlarından sayar. Böylece iman etmeyle temiz olma arasında doğrudan bir ilişki kurar. İbadetlerin kabul edilmesinin ilk şartı maddi ve manevi temizlik olduğı gibi, imanda kemalin şartı da temizliktir, Bundan dolayı temizlik bütün tarih boyunca Müslümanların en çarpıcı özelliğı olmuştur.

### **3.3. Orman Tesisi**

Çevre sağlığı ve yeşil saha meselesinde, en önemli hususlardan biri de, günlük hayatın ihtiyaçlarını karşılamak üzere hususi şekilde orman tesisi ve bunun kullanılmasına getiren disiplindir. El-Gabe denilen yer için Hız. Peygamberin *“Kim buradan bir ağaç kesecek olursa, onun karşılığı olmak üzere ağaclar diksin”*<sup>33</sup> diye emretmesi üzerine ağaclar dikilerek El-Gabe orman haline getirilmiştir.

### **3.4. Maddi ve Manevi Temizlik**

Hız. Peygamber, bir hadislerinde; *“temizlik imanin yarısıdır”*<sup>34</sup> buyurmaktadır.

Hız. Peygamber'in Allah'tan aldığı ilk âyetlerden bir kısmı da şöyledir: *“Ey bürünüp sarınan (Resulüm)! Kalk ve insanları uyar. Sadece Rabbini büyük tanı. Elbiselerini tertemiz tut. Kötü şeyleri terk et.”*<sup>35</sup>

Bu âyetteki temizlik mutlakdır, yani hem maddi, hem de manevi temizlik buna

---

<sup>30</sup> Buhari, Fezailu'l-Medine 1, Cizye 10, 17, Feraiz 21, İ'tisam 5; Müslim, Hacc 467, (1370); Ebu Davud, Menasik 99, (2034, 2035), Tirmizi, Vela ve'l-Hibe 3, (2128).

<sup>31</sup> Müslim, Hacc: 461; Ebu Davud, Kenasik: 96; Futunu'l-Buldan: 1/15-17.

<sup>32</sup> Hamidullah, İslâm Peygamberi: 1/331-332; Ebu Davud, Mesaik: 240.

<sup>33</sup> Belazuri, Fütunu'l-Buldan: 1/17.

<sup>34</sup> Müslim, Taharet: 1.

<sup>35</sup> Müdessir Suresi, Âyet: 1-5.

dâhildir. Hz. Peygamberin hayatında ve uygulamalarında;

1. Görünen pisliklerden temizlenmek.

- a) Beden temizliği,
- b) Elbise temizliği,
- c) Mekân temizliği,
- d) Gıda temizliği.

2. Azaları günahlardan temizlemek,

3. Kalbi kötü düşünce ve vesveselerden temizlemektir.

### 3.5. Çevre ve Mekân Temizliği

Hz. Peygamber, sadece beden ve ev temizliği üzerinde durmamış, evin dışarıya uzantısı kabul edilen ve ayrılmaz bir parçası olan “avluların” temiz tutulmasına da ayrıca dikkat çekmiştir:

*“Allah pak ve naziftir, paklık ve nezafeti sever; kerim ve cömerttir, kerem ve cömertliği sever. Öyle ise, avlularınızı ve boş sahalarınızı temiz tutun. Yahudilere de benzemeyin, onlar çöplerini evlerde toplarlar.”*<sup>36</sup>

Özellikle herkese açık yerlerin ve en önemlisi mescidlerin her yönden temizliği üzerinde durulmuştur.<sup>37</sup>

Hz. Peygamberin hadislerinde uzak çevrenin de her çeşit rahatsızlık verici kirletmelerden korunmasıyla ilgili emirleri vardır. Hz. Peygamber (S.A.V.) şöyle buyurur:

*“Lanete uğramışlardan olmaktan sakının. Ashab;*

*- Bunlar da kim, ey Allah'ın Resulü? diye sorunca, Resulullah (S.A.V.) açıklar;*

*-Halkın gelip geçtiği yollar, gölgelendikleri yerlerde abdest bozanlardır.”*<sup>38</sup>

Kirletilmesi yasaklanan gölgeden maksat, sadece meyveli ağaçların gölgesi değildir. Halkın istirahat ve dinlenmek için oturduğu bütün gölgeler yasağa dâhildir. Ağaç gölgesi, duvar gölgesi, kaya vs. gölgesi hepsi birdir. Ayrıca bir mü'minin hadiste ifade edilen yasağa sadece “abdest bozma” olarak anlamaz, her çeşit kirletmeleri içine alır. Zira o devir için şişe, konserve kutusu, kâğıt, poşet, paket artığı gibi kirleticiler söz komşu değildi. Her taraftan gelip geçene rahatsızlık veren bir diken, bir dal parçasının, bir taşın, bir kelime ile eziyet

<sup>36</sup> İbn-i Kayyim, Tıbbun-Nebevi, s. 216.

<sup>37</sup> Ebu Davud, Salât: 13; Tirmizi, Salât: 412.

<sup>38</sup> Müslim, Taharet: 68.

veren şeyin giderilmesinin önemi ifade edilmiştir.

Hadislerde yollarla ilgili talimat daha çok yer alır. Hadislerde ısrarla üzerinde durulan hususlardan özellikle yolların temizliği ve muhafazası, rahatsızlık veren şeylerin “eza” ların yollardan kaldırılması “imandan bir şube” olarak tavsif edilmiştir.

*“İman yetmiş kusur şubedir. En üst şubesi ‘La ilahe, illallah’ sözü, en aşağısı da yoldan ‘eza’ yı (rahatsız edici şeyi) kaldırmaktır. Hayâ da imandan bir şubedir.”*<sup>39</sup>

Ayrıca “eza” yı yani yoldan geçeni rahatsız edecek bir şeyi kaldırmak “sadaka” olarak tarif edilmiştir.<sup>40</sup>

Yoldan gelip geçenlere rahatsızlık veren “eza” yı temizlemek ne kadar önemliyse, ne kadar kıymetli bir amel ise, onu kirletmek de o kadar kötü ve ayıplanmış bir amel olmaktadır. Hz. Peygamber, “kirletilmemesi” için de Müslümanları uyarmıştır:

*“Müslümanları yollarında rahatsız edenlere, onların lanetleri vacip olmuştur.”*<sup>41</sup>

Yol dahil, her yerde, her durumda, her halde mü’minleri rahatsız edici şeylerden yani “eza” dan ümmeti uzaklaştırmak maksadı ile şöyle buyurmuştur:

*“Allah mü’mine eziyet edilmesini sevmez.”*<sup>42</sup>

### **3.6. Hayvanların Korunması**

Kur’an, hayvanların da birer insan gibi ümmet olduklarını, “Kitap” ta onları da ihmal etmediğini bildiriyor:

*“Yerde yürüyen hiç bir hayvan ve iki kanadıyla uçan hiç bir kuş hariç olmamak üzere hepsi sizin gibi ümmetlerdir. Biz o kitapta hiç bir şeyi eksik bırakmadık...”*<sup>43</sup>

Âyette, “Kitap” ta ihmal edilmedikleri bildirilen hayvanlardan sinek, sivrisinek, örümcek, karınca, arı, kurt, eşek, katır, at, öküz ve inek, deve, koyun, yılan, domuz, maymun ve köpek gibi pek çok vahşi ve ehli hayvanın isimleri çeşitli sebeplerle Kur’an’da zikredilmektedir.

Ayrıca Bakara (İnek), Nahl (Arı), Ankebut (Örümcek), Neml (Karınca) Sûresi gibi bazı sureler de isimlerini metinde adı geçen bu hayvanlardan almaktadır.

---

<sup>39</sup> Müslim, İman: 58; Buhari, Hibe:35; Ebu Davud, Edeb:160.

<sup>40</sup> Müslim, Zekât: 55; Buhari, Mezalim:24; Ebu Davud, Tetavvu: 12.

<sup>41</sup> Mecmau' z -Zevaid: 1/204.

<sup>42</sup> Tirmizi, Edeb: 59.

<sup>43</sup> Enam Suresi, Âyet: 38.

İslâm'ın hayvanlarla ilgili talimatını Hz. Peygamberin uygulama ve tavsiyeleri ortaya koymaktadır.

### 3.6.1. Hayat Haklarına Riayet

Hz. peygamber (S.A.V.) karga, çaylak, akrep, fare, yırtıcı hayvanlar ve yılan<sup>44</sup> gibi gerek hayvanlara ve özellikle de insanlara zararlı olanlar hariç, diğer hayvanların boş yere öldürülmemesi gerektiğini belirtir.

Kurbağa, karınca, arı, hüdhüd ve çekirge gibi bir kısım hayvanların öldürülmesini de kesin olarak yasaklamıştır.<sup>45</sup>

### 3.6.2. Gıdalarına İtina Göstermek

Hayvanlara karşı mesuliyeti gerektiren önemli hususlardan biri, onların gıdalarıyla ilgilidir. Susamış bir köpeği sulayan yolcunun günahlarının Allah tarafından affedildiğini belirten meşhur hadis<sup>46</sup>, yine kedisini hapsederek açlıktan ölmesine sebep olan kadının cehennemde azabına uğrayacağını belirten hadis<sup>47</sup>, yolculuk esnasında otlu yerlerden geçildiğinde hayvanların “*otlardan hakkının*” verilmesini<sup>48</sup>, yolcu mola verdiği zaman, hayvanın otunu vermeden kendisinin yemek yememesi gerektiği belirtilmiştir.<sup>49</sup>

### 3.6.3. Temizlik ve Bakımı

Hayvanların vücut, tırnak vb. temizliğinin yapılmasını<sup>50</sup>, sağılma sırasında incitilmemesini<sup>51</sup> talimatını verdiğini görmekteyiz.

### 3.6.4. Yavruya İtina Gösterilmesi ve Hayvan Neslinin Korunması

Hz. Peygamber, hayvan yavrusunun gıdasına dikkat edilmesi<sup>52</sup>, sağmal hayvanları sağarken yavrusunun ihmal edilmemesi<sup>53</sup>, kuş yuvalarının bozulmaması<sup>54</sup>, yumurtalarının<sup>55</sup> ve yavrularının<sup>56</sup> alınmaması için emir vermiştir.

---

<sup>44</sup> Buhari, Cezau's-Sayd:5; Fehu'l Bari: 4/407.

<sup>45</sup> Ebu Davud, Edeb: 167,168; Mecmau'z Zevaid: 4/41.

<sup>46</sup> Buhari, Bedü'l Hak: 17.

<sup>47</sup> Buhari, Ezan: 9; Müslüm, Birr: 13; İbn-i Mace,Zühd: 30.

<sup>48</sup> Metalibü'l-Aliye: 2/157; Tirmizi, Edeb: 75; Müslim, İmaret: 178.

<sup>49</sup> Avnu'l-Ma'bud: 7/223.

<sup>50</sup> Mecmau'z-Zevaid: 4/65-66.

<sup>51</sup> Mecmau'z-Zevaid: 8/196.

<sup>52</sup> Mecmau'z-Zevaid: 8/196.

<sup>53</sup> Usdül-Gabe: S2/486.

<sup>54</sup> Ebu Davud; Cenaiz: 1.

<sup>55</sup> Tayalesi: 44; El-Ebedu'l-Müfred: 139.

<sup>56</sup> Ebu Davud, Edeb: 167, Cihad: 121; El-Metalibu'l-Aliye: 3/29.

### 3.6.5. Fazla Yük Vurmamak

Hz. Peygamber, hayvanlara vurulan yük miktarının kapasitelerini aşmaması hususunda çok titiz davranmıştır.<sup>57</sup> Hz. Ömer ise, bir deveye vurulacak yükün kapasitesini 600 rıtıl<sup>58</sup> olarak tespit etmiştir.<sup>59</sup>

### 3.6.6. Hayvanları Fitri Vazifelerinde Kullanmak

Hz. Peygamber, özellikle ehli hayvanlar için fitri vazifelerine uygun düşmeyen tasarruflardan kaçınmasını, binek hayvanlarını durdurup, üzerinde sohbet etmeyi yasaklamıştır.<sup>60</sup>

### 3.6.7. Eziyet ve İşkenceden Men

Hz. Peygamberin hayvanlarla ilgili olarak koyduğu önemli yasaklardan biri eziyettir ki, bu sadece dövmekle olmayıp her çeşit eziyet bunun içine girer. İbn-i Ömer, Hz. Peygamber'in bu yasağına umumi bir ifade ile “*Nebi (S.A.V.) hayvanlara işkence yapanlara lanet etti*”<sup>61</sup> diyerek haber verir.

Canlı hayvanların hedef olarak ateş edilmesini<sup>62</sup>, yüzüne vurularak dövülmesini<sup>63</sup>, dövme ve damga vurulmasını<sup>64</sup>, hayvanların kızıştırmalarını<sup>65</sup> hayvanı kulağından tutup çekmeyi<sup>66</sup>, hayvanların yaralı bırakılmamalarını ve avcılıkta avı öldürücü olmaktan çok göz çıkarıcı, diş kırıcı olan sapanın kullanılmasını<sup>67</sup> yasaklamıştır.

Hayvanları sağanların hayvanın memelerini kanatmaması için tırnaklarını kesmelerini emretmiştir.<sup>68</sup> Ayrıca canlı iken hayvanın, herhangi bir uzvunun kesilmesini<sup>69</sup>, hayvanı keserken ona merhametli ve şefkatli olmayı<sup>70</sup>, bıçağın bilerek ve hayvanın gözünden saklanması<sup>71</sup> emreder.

---

<sup>57</sup> El-Metalibu'l-Aliye: 2/156.

<sup>58</sup> Yakyaşık 235-240 kg.

<sup>59</sup> Kettani, Teratib: 2/152.

<sup>60</sup> Ebu Davud, Cihad: 61.

<sup>61</sup> Buhari, Zebaih, 25; Müsned: 4/31-33; Mecmau'z-Zevaid: 8/106.

<sup>62</sup> Buhari Zebaih: 25; Darimi: 2/10; Mecmauz-Zevaid: 5/256; Üsdü'l-Gabe: 1/354.

<sup>63</sup> Mecmauz- Zevaid: 8/109; Tirmizi, Cihad: 30.

<sup>64</sup> El-Metalibu' l-Aliye: 2/282.

<sup>65</sup> Tirmizi, Cihad: 30; Ebu Davud, Cihad: 56.

<sup>66</sup> İbn-i Mace, Zebaih: 3.

<sup>67</sup> İbn-i Mace, Savd: 11.

<sup>68</sup> Üsdül-Gabe: 2/206, 486; 7/348.

<sup>69</sup> Tirmizi, Et'ime: 4; Ebu Davud, Sayd: 3; Darimi: 2/20.

<sup>70</sup> Mecmau'z-Zevaid: 4/33.

<sup>71</sup> İbn-i Mace, Zebaih: 3.

### **3.6.8. Hakaretten Men**

Hız. Peygamber, hayvana çeşitli şekillerde eziyet etmeyi yasaklamakla kalmıyor, maneui eziyeti, sözle yapılacak hakaretleri beddua ve kötü sözleri<sup>72</sup>, lanet etmeyi<sup>73</sup> de yasaklamıştır.

---

<sup>72</sup> Sindi, Haşıyeala'n Nesai: l/34.

<sup>73</sup> Müslim, Birr: 80; Ebu Davud, Cihad: 55; Mecmau'z-Zevaid: 8/76, 77.

## Sonuç

Modern zamanlarda, Batı'dan başlayarak küresel boyutta tüm gezegene yayılan üretim ve tüketim anlayış ve pratikleri çevre felaketlerini de beraberinde getirmiş bulunmaktadır. Yakın geçmişe kadar Batı dünyasının hayat telakkisinde bireyin çevreyle olan ilgisini düzenleyen herhangi bir müeyyide bulunmamaktaydı. Ancak ekolojik dengenin bozulmasından sonradır ki, bir duyarlılığın oluştuğu gözlenmektedir. Oysa İslâm'ın temel kaynakları olan Kuran ve hadislerle bunları referans alan İslâmî irfan ve geleneğinde insanla çevre ilişkisi kurallara bağlanmıştır.

Kâinat bütün zenginliği ve canlılığıyla Allah'ın, yani kâinatın yaratıcısının eseri ve sanatıdır. İnsan ise Allah'ın yeryüzündeki emanetçi ve halifesidir. Dolayısıyla kendisine emanet edilen tabiata da dilediği gibi tasarruf edemez. Keza, tabiattaki her şey de Allah'ın varlığının bir âyeti, yani işareti ve belgesidir. Tabiatın bu kutsal ve manevi boyutuna ısrarla dikkatimizi çekilirken, bunun arkasından da Allah tarafından yaratıldığımızı ve hesap vermek için tekrar O'na döneceğimiz vurgulanır. Halife olan insan, ahiret günü emanete karşı nasıl davrandığı ve muamele ettiğinden hesaba çekilecektir. Tabiat bağlamında da insanlar eylemlerinin ve davranışlarının hesabını vereceklerdir.

Kısacası, her samimi Müslüman, çevremizi ve içindeki tüm canlıları onları yaratan ve bizlere emanet eden Rabbimiz adına sevmek ve korumakla yükümlüdür. Bu kanuni bir yükümlülükten daha çok sevgi temelli ahlaki bir yükümlülüktür.

## Kaynaklar

1. Azimabadi, Muhammed Şemsu'l Hak Ebut Tayyib: *Avnul Mabud Şerhu Süneni Ebi Davud*, Beyrut 1995.
2. Belazuri, Ebu'l Abbas Ahmed İbn-i Yahya: *Fütuhu'l Buldan*, Çev: Prof. Dr. Mustafa Fayda, Ankara 2002.
3. Buhari, Muhammed İbn İsmail: *el- Edebü'l- Müfred*, Konya 2011.
4. Buhari, Muhammed İbn İsmail: *Sahih-i Buhari Muhtasari Tecrid-i Sarih Tercemesi*, A. Naim, K. Miras, Diyanet Bas. Yay., 1980.
5. Çantay, Hasan Basri: *Kur'an-ı Hakim ve Meâl-i Kerim*, İstanbul 1976.
6. Ebu Davud, Süleyman b. Eş'as Es-Sicistani: *Sünen-i Ebu Davud*, Çev: Hüseyin Kayapınar, Necati Yeniel, Şamil Yayınları, İstanbul.
7. Ebu Hayyan, *el-Bahru'l-Muhit*, Beyrut 1992.
8. ed-Darimi, Abdullah b. Abdurrahman: *İmam Ebu Muhammed; Sünenü'd Darimi Tercüme, Şerh ve Tahkik*, Doç. Dr. Abdullah Aydınli Madve Yayınları, İstanbul.
9. El-Askalâni, İbn-i Hacer: *el-Metâlibu'l-Âliye bi Zevâidi'l-Mesânîdi's-Semâniyye*, Kuveyt 1973.
10. El-Eskalani, İbn-i Hacer: *Fethu'l-Bari bi Şerhi'l Buhari*, Kahire 1959.
11. El-Müslim, Ebu'l-Huseyin Haccac: *Sahîh-i Müslim Tercemesi ve Şerhi*, Ter: Ahmed Davudoğlu, İstanbul 1978.
12. Gümüshanevi, Ahmed Ziyaaddin: *Ramuzu'l Ehadis*, İstanbul.
13. Hamidullah, Prof. Dr. Muhammed: *İslâm Peygamberi*, Çev: Mehmet Yazgan, İstanbul 2004.
14. İbn Kayyım El Cevziyye, *Tıbbu'n Nebevi*, Çev. Yusuf Ertuğrul, Uygun Matbaacılık.
15. İbn'l-Cevzi, *Zadü'l-Mesir*, Beyrut 1984
16. İbn-i Hambel, Ahmed: *Müsned-i Ahmed İbn-i Hambel*, Beyrut 1978.
17. İbn-i Kesir, Ebu'l Fida İsmail: *Tefsir*, İstanbul 2010.
18. İbn-i Mace, Ebu Abdillâh Muhammed İbn-i Yezid el-Kavzini: *Sünen-i İbn-i Mace*, Beyrut 1978.
19. İbnu'l-Esir, İzzeddin: *Üsdü'l-Gabe fi Ma'rifeti's-Sahabi*, Kahire 1970.
20. Kettani, Abdulhayy İbn-i Rabbniyyü'l Ümmeti: *Nizamu'l-Hükumeti'n-Nebeviyye el-*

*Müsemma et-Teratibü'l İdariyye*, Ter: Dr. Ahmet Özel, İstanbul 1990.

21. Nureddin el-Heysemi, Ali b. Ebi Bekr: *Mecmau'z-Zevaid ve Menbau'l- Fevaid*, Çev: Adem Yesinde, İstanbul 2007.
22. Sindî, Ebu'l-Hazen Muhammed İbnu Abdil Hadi: *Haşiyetu's-Sindi Ala'n-Nesai*, Mısır 1349.
23. Tirmizi, Muhammed İbn-i İsa: *Sünenü't-Tirmizi*, Çev: Osman Zeki Mollamehmetoğlu, İstanbul 1401/1981